



حصار

و

دروازه‌های قزوین

نقشه

پژوهشگاه علوم انسانی و
پرتال جامع علوم

سورهنگ ۲ یحیی شهیدی

پیشگفتار

مشاهده چند قطعه عکس مربوط به سالهای جنگ بین الملل اول ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ که ژنرال دنسترویل یکی از فرماندهان انگلیسی هنگام عبور از قزوین از دروازه ها و بعضی نقاط دیگر آن شهرستان برداشته است سبب شد که در باره حصار و دروازه های قزوین تحقیقی بعمل آورم و در ضمن عکسهای مذکور را که با احتمال زیاد مشابه آن در جای دیگر موجود نیست در این شماره از نظر خوانندگان محترم مجله بررسیهای تاریخی بگذارند . در اینجا لازم میدانم که از آقای دکتر سی - اچ - رودس C . H. Roads معاون موزه جنگ امپریال لندن که عکسهای مذکور را در اختیار بخش تحقیقات تاریخی قرار داده اند تشکر نمایم .

سرهنگ ۲ یحیی شهیدی

حصار و دروازه های تروین

بقسم

سرشنک ۲ یحیی شهیدی

یکی از عواملی که از قدیم
سبب تجمع انسان ها و در نتیجه
ایجاد شهر ها میگردید عدم
امنیت راهها و روستاها بود که
بوسیله طوایف بیابانگرد مورد
تهدید قرار میگرفت بهمین
علت مردم برای دفاع از جان و
مال خود ترجیح میدادند
بصورت گروهی در شهرها
زندگی کنند و در حصارها
مأوا جویند . قسمت نخستین
وهسته مرکزی این شهرها دیوار
و برج و بارو و گاهی خندق
داشت که از قدیم الایام آنرا
ارک^۱ مینامیدند و بمرور زمان
و در اثر ازدیاد جمعیت منازل
و آبادیهائی در اطراف ارک
مرکزی بنا میگردید که آنرا

۱- امروزه در اغلب شهرستانهای ایران معابر ، اماکن ویاسایر تأسیساتی که به نام
ارک شناخته میشوند همان قسمت نخستین وهسته مرکزی شهرها بوده است .

شارستان میگفتند. در اطراف شارستان نیز حصارى با برج و بارو ساخته میشد. ساختن برج و بارو در اطراف شهرها و همچنین ابنیه عام المنفعه مورد نظر خاص پادشاهان بود که شخصاً و یا حکام ولایات در ساختن آن نظارت کامل داشتند.

قزوین که یکی از شهرستانهای تاریخی ایران می باشد با توجه به موقعیت عمومی^۲ و خصوصى^۳ آن و همچنین مطالبی که در کتابهای تاریخ و جغرافیا و سفرنامه‌ها منظور گردیده همیشه مورد تهاجم قرار می گرفته است.

این شهرستان در جنوب سلسله جبال البرز قرار دارد و محل تقاطع راههای شمال - شمال غربی و جنوب و جنوب غربی کشور می باشد قزوین تا سنوات اخیر و تا هنگامی که وسائل حمل و نقل سریع السیر و مدرن وجود نداشت و یا کافی نبود بصورت باراندازی بود که کلیه مال التجاره‌های شمال و شمال غربی و غرب و جنوب کشور بمقصد قزوین حمل میشدند و از آنجا برای مصرف به سایر شهرستانهای ایران ارسال میگردد. وجود کاروانسراهای متعدد اهمیت تجارتي این شهرستان را تأیید میکند. ثروت بیکرانی که در این شهر وجود داشت خود منبع درآمد قابل توجهی برای حکام و پادشاهان وقت بود که میبایستی دفاع از این شهرستان مورد توجه دقیق آنها قرار گیرد و برای این منظور در حله اول بساختن حصار و برج و باروی مستحکمی که سبب کنترل رفت و آمد و همچنین جلوگیری از خطر مهاجمین به شهر بود مبادرت میورزیدند. در کتاب سرزمین‌های خلاف شرق (جغرافیای تاریخی) تألیف لسترنج ترجمه محمود عرفان ص ۲۳۶ در مورد موقعیت سوق الجیشی قزوین چنین مینویسد: «۰۰۰ قزوین مهمترین قلعه مسلمین در مقابل این

۲- موقع عمومی عبارت از مجموعه شرایطی است که منطقه را در مقایسه با دیگر نقاط مشخص میدارد.

۳- موقع خصوصى عبارت از شرایط جغرافیائی محلی است که شهر به اتکای آن بنا شده است. (کتاب راهنمای مطالعات جغرافیائی آقای دکتر ودیعی)

کفار سرسخت بود (منظور اهالی ولایت دیلم میباشد) و بوسیلهٔ ساخلوی نیرومندی از مسلمانان نگهبانی میشد ... »

مورخان سابقه تاریخی و احداث آنرا بزمان شاپور اول^۴ رسانیده و وجود دو حصار را که یکی در داخل دیگری ساخته شده است تایید نموده‌اند، حمدالله مستوفی مورخ قرن هشتم هجری که اهل قزوین میباشد در صفحه ۶۲ کتاب نزهة القلوب شرح مفصلی دربارهٔ حصار قزوین نگاشته است و تجدید بنای حصار را بعد از ساسانیان بدست چند تن از خلفای عباسی دانسته است^۵ و بعد از آن نیز صاحب جلیل اسمعیل بن عباد رازی وزیر فخرالدوله دیلمی در سال ۳۷۳ آن را مرمت نمود.^۶ این وزیر در اخبار دیده بود که در آخر الزمان شهری بنام

۴- سیاحتنامه شاردن صفحه ۳۶۶ ترجمه آقای محمد عباسی چاپ ورزین ۱۳۳۶ مینویسد: بنای شهر را شاپور اول ساسانی نسبت داده و آنرا شاد شاپور نامیده‌اند در سنه ۲۴ هجری بدست اعراب افتاد و آنجا را مرکز عملیات خود برضد طوایف شمالی دیلم قرار دادند. ۵- دو کتاب تدوین مطور است که حصار شهرستان قزوین را که اکنون محلتی است در میان شهر شاپور ذوالاکتاف ساسانی ساخته تاریخ آن ماه ایاز سنه ثلاث و ستین و اربعمائة اسکندری طالع عمارتش بر برج جوزا اطلال آن بارو هنوز باقی است به زمان امیرالمؤمنین عثمان (رضی) برادر مادریش و ایدین عقبه الاموی سعید بن العاصی الاموی را بایالت این نغر فرستاد او آن حصار را بمردم مسکون گردانید و شهری شد و امیرالمؤمنین- الهادی بالله موسی بن مهدی در آن حوالی شهرستانی دیگر کرد و مدینه موسی خواند غلامش مبارک ترکی شهرستان دیگر ساخت و مبارک آباد خواند چون خلافت به هارون الرشید رسید اهالی مداین مذکوره از ثقلب دیالمه و انزعاج و پریشانی خود بدو آفتی کردند او باروئی که محیط مداین ثلاثه و دیگر محلات بود بنیاد فرمود و جهت وفات او با تمام نرسید تا در عهد المعتز بالله خلیفه موسی بن بوقادر سنه اربعه و خمسين و ثلاثین هجری عمارت آن بارو با تمام رسانید و بمردم مسکون گردانید و شهری عظیم شد .

۶- صاحب جلیل اسمعیل بن عباد رازی وزیر فخرالدوله دیلمی در سنه ثلاث سبعین و ثلثمائة (۳۷۳) جهت آنکه خرابی بحال بارو راه یافته بود و او در کتب احادیث دیده فانه بیکون فی آخر الزمان بلدة بقرب الدیلم يقال لها قزوین هی باب من ابواب الجنة من عمل فی عمارة سورها ولو بقدر کف من العین غفر الله ذنوبه صغیرها و کبیرها تجدید عمارت بارو کرد ... لشکر مغول آن بارو را خراب کردند و دور بارویش ده هزارو سیصد گام بود.

قزوین در نزدیکی دیلم میباشد که یکی از دروازه های آن در بهشت است چنانچه کسی برای ساختن حصار او اقدام کند خداوند گناهان صغیره و کبیره او را میبخشد. بهمین دلیل باروی قزوین را تجدید بنا نمود این بارودر زمان مغول خراب شد و محیط آنرا ده هزار قدم نوشته اند.

ابن حوقل در کتاب صورة الارض در قرن چهارم گوید: ^۷ «قزوین شهر است دارای بارو و داخل قزوین شهر چه ایست که آنهم دارای بسارو میباشد و شهر چه ای که داخل قزوین است دو مسجد دارد ...»

از مطالعه سفرنامه هائیکه مربوط بدوره قبل از حمله مغول میباشد وجود حصار را در اطراف قزوین تأیید میکنند. ^۸ قزوین از حمله مغول تا زمان صفویه

۷ - ترجمه دکتر جعفر شمار ص ۲۲

۸ - سفرنامه های استخری - ابن خردادبه - یاقوت حموی - حصار و برجهای قزوین را تأیید میکنند، ناصر خسرو مینویسد پنجم محرم سنه ثمان و ثلثین و اربعمائه. دهم مرداد سنه خمس و عشر و اربعمائه از تاریخ فرس: بجای قزوین روانه شدم و بدیه قوه رسیدم. فقط بود یکمن نان جو بدو درهم میدادند. از آنجا برفتم. نهم محرم بقزوین رسیدم. باغستان بسیار داشت بی دیوار و جار و هیچ مانعی از دخول در باغات نبود و قزوین را شهری نیکو دیدم باروئی حصین و کنگره بر او نهاده و بازارهایی خوب مگر آنکه آب در وی اندک بود..... ناصر خسرو تا ۱۲ محرم سنه ثمان و ثلثین و اربعمائه (۵۴۳۲) در قزوین بود. صاحب تدوین میگوید: حصار قزوین بر سه شهر احاطه داشت و محال دیگر که موسی این بوفا غلام معتصم بسال ۲۵۶ بنا کرد و مال فراوانی بر آن صرف نمود. دیدم بخط یکی از اولاد عجل که برجهای حصار قزوین جز برج معروف به «کاهدان» ۲۰۵ عدد بود و دور سور بیش از ۱۰۳۰۰ شمار لیکن چند بار دستخوش ویرانی شده از نو بنیاد گردیده ...

محمد قزوینی در جلد دوم صفحه ۲۹۱ کتاب خود نقشه تقریبی این شهر را چنین ترسیم کرده که:

دور شهر حصارهایی بسا یک مرکز مشترک بگردیکدیگر وجود دارد، دائره داخلی شهرستان است و خود شهر با اصطلاح قزوین المدینه العظمی محیط بر شهرستان است و باغها محیط بر خود شهر و کشت زارها محیط بر باغهاست و دو رودخانه از میان آن کشتزارها میگذرد

برج و باروی کامل و معموری نداشته است^۹ ولی در زمان شاه طهماسب صفوی که قزوین پایتخت گردید توجه شایانی به آن شد و سفرنامه‌هایی که در زمان صفویه نوشته شده است همگی وجود حصار را تأیید کرده‌اند، چنانچه سرتوماس هربرت که همراه سردوهر کوتن که از جانب شارل پادشاه انگلیس سفارت نزد شاه عباس بایران آمده بود مینویسد: «قزوین از حیث وسعت مساوی با تمام شهرهای ایران بغیر از اصفهان است، محیط و باروی این شهر ۷ میل است ولی در فتنه افغانها و تخطی عثمانها بار دیگر آسیب دیده...»

پس از انقراض دولت صفویه در زمان سلسله‌های افشاریه و زندیه بعلت درگیریها و جنگهای متوالی توجهی بحصار این شهر نشد و بمرور روبه‌خرابی رفت. در زمان قاجاریه فتحعلیشاه تعمیراتی در آن بعمل آورد.^{۱۰} ظهور اسلحه‌های آتشین و پیشرفت علم و تکنولوژی باعث شد که حصارهای اطراف شهر اهمیت دفاعی خود را از دست بدهند و از طرفی امنیت مملکت و ازدیاد جمعیت باعث شد که وجود حصار مانعی عظیم در راه بهبود و توسعه شهر باشد و بهمین جهت از حصاریکه بدور قزوین کشیده شده بود هرجا که مانعی بحساب می‌آمد از میان برداشته شد و در آنجا که مانعی محسوب نمی‌گردید خود بخود بر اثر عوامل جوی از بین رفت و مخصوصاً در سالهای اخیر بعلت ازدیاد جمعیت، احداث منازل جدید، اجرای توسعه معابر و کشیدن خیابان ققط در بعضی از نقاط اطراف قزوین دیوار و برجهای مخروبه‌ای دیده میشود که معرف وجود حصار قدیمی شهر میباشد عکسهای شماره ۱، ۲ و ۳

وجود حصار در اطراف شهرها سبب میشد که از نقاط معینی که دروازه داشت بداخل شهر ایاب و ذهاب نمایند که خودیکنوع کنترولی در رفت و آمد مردم محسوب میشد و همچنین وصول عوارض و مالیات بسهولت امکان پذیر بود.

۹ - تاورنیه سیاح فرانسوی که در سال ۱۰۴۳ هجری مطابق ۱۶۳۲ میلادی از قزوین گذشته مینویسد این شهر دیوار و بارو ندارد.

۱۰ - کتاب باب‌الجنّت تألیف سرهنگ گلریز.

در بازدیدی که برای تعیین محل دروازه‌های قدیم قزوین بعمل آمدیقین حاصل شد که قزوین دارای ۹ دروازه بوده است، از ۹ دروازه چهار عدد آن به نامهای:

پنجه‌ریسه یا شاه-تهران-مغلواک یا همدان- را کوشک (درب کوشک) ورشت که این پنج دروازه آجری بوده و با کاشی تزئین شده بودند که در حال حاضر دروازه‌های تهران و را کوشک وجود دارند و جزو آثار باستانی حفاظت میگردند فقط بعضی از تزئینات سردر دروازه تهران خراب شده است که با مقایسه عکسهای ۷ و ۸ که هر دو مربوط باین دروازه میباشد اختلاف دروازه حاضر با ۵۰ سال قبل آن کاملاً مشهود است.

بقیه دروازه‌ها با خشت و آجر ساخته شده بودند - محل ۹ دروازه مذکور در روی نقشه قزوین شماره گذاری شده است و با توجه بموقعیت محلی دروازه‌ها میتوان حدود قدیمی شهر قزوین را در روی نقشه ترسیم نمود.

اسامی ۹ دروازه و وضع کنونی آنها بشرح زیر میباشد که در روی نقشه پیوست به همین ترتیب شماره گذاری شده است.

شماره ۱ روی نقشه - دروازه رشت: دروازه‌ای بود از خشت و آجر در خیابان پهلوی متصل بکوچه تا کستانیهامغرب خیابان تبریز نرسیده به پل دروازه رشت.

شماره ۲ روی نقشه - دروازه مغلواک عکس شماره ۴ یاد دروازه همدان که کاروانسرا- های اطراف آن بهنگام تعریض خیابان تهران در سال ۱۳۴۷ از بین رفت و در حال حاضر جز ستون شرقی و اطاق دروازه بان چیزی باقی نمانده است (عکس‌های شماره ۵ و ۶)

شماره ۳ روی نقشه - دروازه شاهزاده حسین یا ساوالان که اثری از آن باقی نیست این دروازه در جنوب شرقی شاهزاده حسین قرار داشت و از آجر ساخته شده بود.



پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی



پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی

پرتال جامع علوم انسانی

شماره ۴ روی نقشه - دروازه کندوار: در جنوب غربی شاهزاده حسین (آجری بوده است) که اطاق نواقلی آن اکنون هست.

شماره ۵ روی نقشه - دروازه راری: دروازه‌ای بود در انتهای شرقی کوچه «سنجیده مسجد» قرار داشت که تمام گاریها بسمت تهران از آنجا رفت و آمد میکردند. احتمالاً عکس شماره ۱۵

شماره ۶ روی نقشه - دروازه تهران: عکس‌های شماره ۸ و ۷ باکاشی تزئین شده است که با مقایسه بایکدیگر بعضی از قسمتهای زینتی آن که خراب شده مشخص است، اداره فرهنگ و هنر جزو آثار باستانی آنرا تعمیر نموده است.

شماره ۷ روی نقشه - دروازه پنبه‌ریسه عکس‌های شماره ۹ و ۱۰ این دروازه در شرق خیابان شاه جنب کارخانه کشمش فعلی قرار داشته و هنگام احداث خیابان شاه بکلی خراب شده است.

شماره ۸ روی نقشه - دروازه را کوشك: باکاشی تزئین شده است که جزو آثار باستانی محافظت میشود عکس‌های شماره ۱۱ و ۱۲

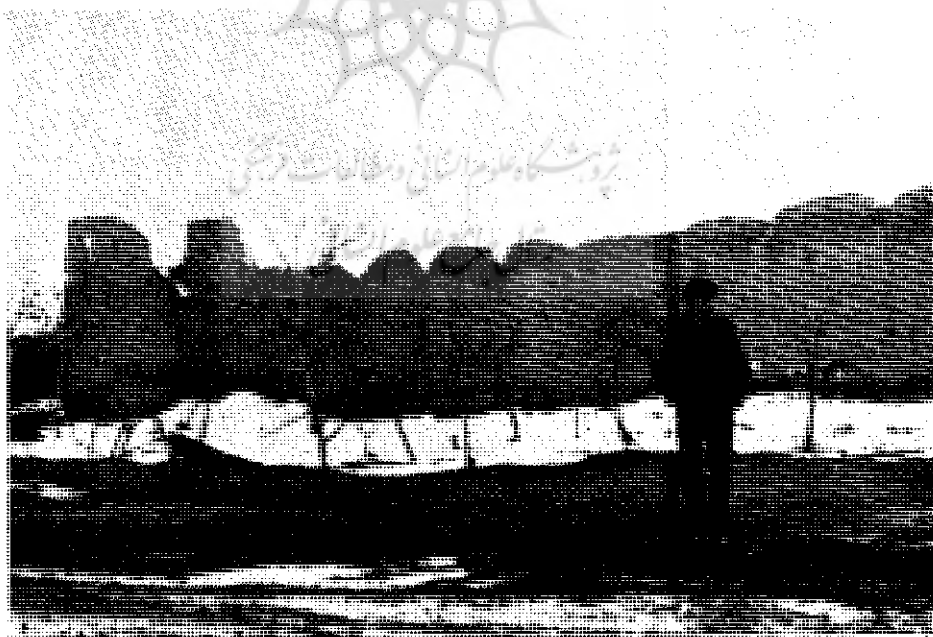
شماره ۹ روی نقشه - دروازه شیخ آباد: (در انتهای خیابان سعدی مقابل منبع آب فعلی قرار داشت) که هنگام احداث خیابان سعدی بکلی خراب شد و در حال حاضر مختصری از پی سنگی آن باقی است که هنگام تسطیح پیاده‌رو و تعمیر دیوارها حتماً از بین خواهد رفت عکس‌های شماره ۱۳ و ۱۴ عکس‌های شماره ۱۶ الی ۱۹ مربوط به سایر آثار باستانی قزوین میباشد که از نظر اهمیت و مقایسه آنها با زمان ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ چاپ میشود.



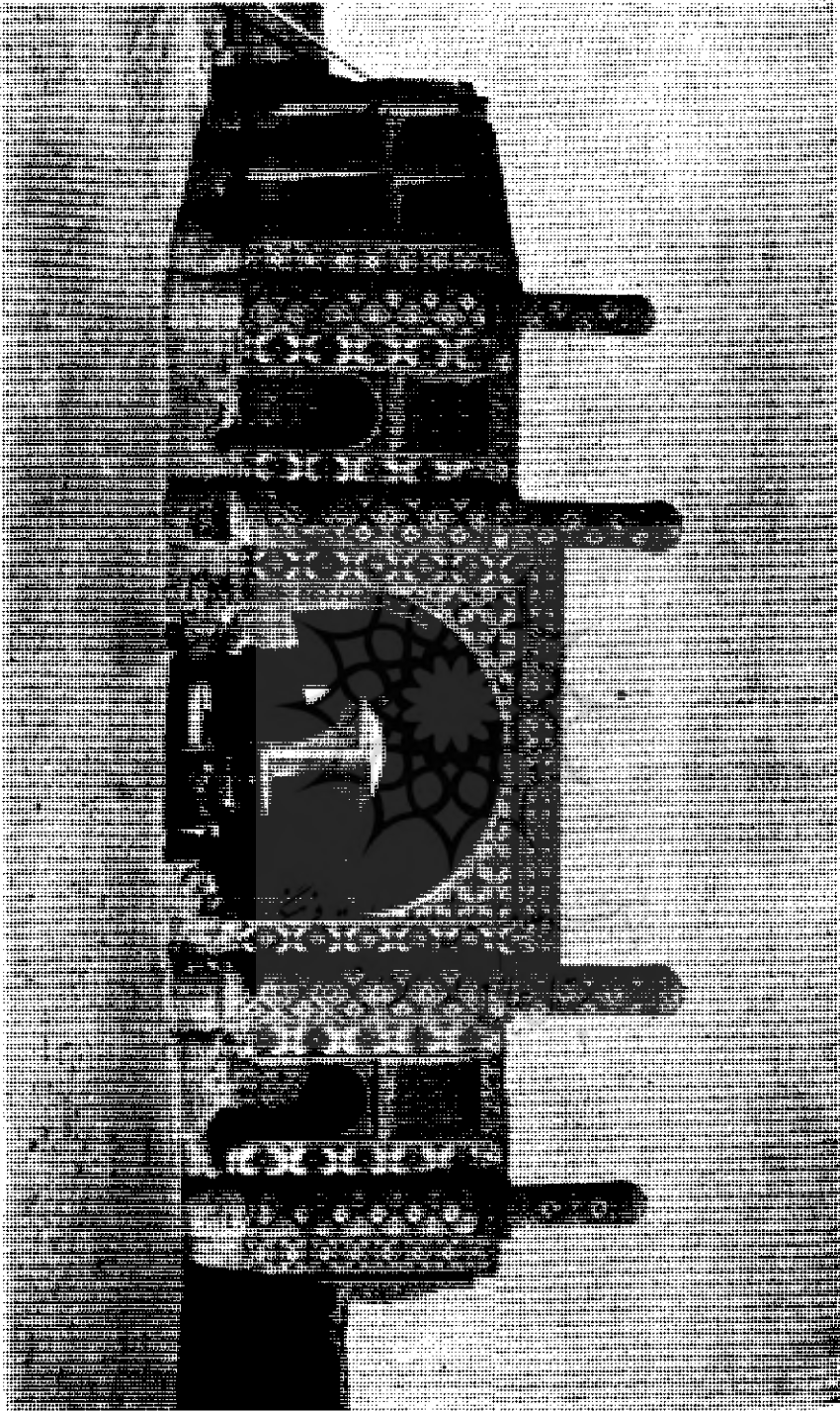
شماره ۱ - قسمتی از حصار گلی قزوین واقع در شمال قزوین و شرق دروازه
راکوشك (درب كوشك) این عكس قسمتی از حصار راكه از داخل خاکریزی
شده است نشان میدهد. این خاکریزی هم استحکام حصار را تأمین میکرد
وهم مدافعین بسهولت می توانستند خود را بیابای حصار برسانند



شماره ۲- قسمتی از حصار شهر که از خارج عکسبرداری شده و در شرق دروازه راکوشك قرار دارد (شمال شهر)



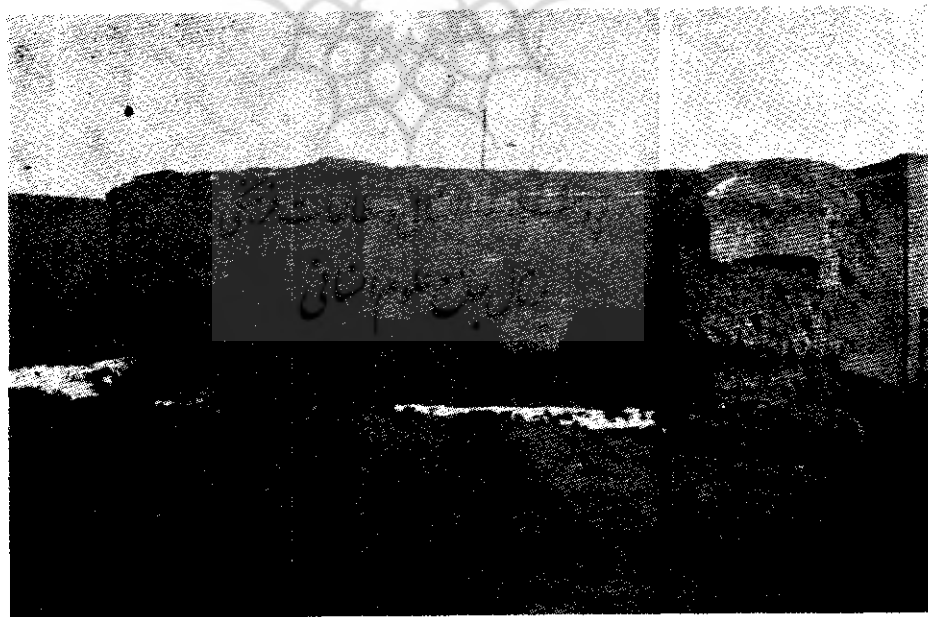
شماره ۳- قسمت دیگری از حصار در شرق دروازه راکوشك (درب كوشك) شمال شهر



شماره ۴ — دروازه معلوآك ياھمدان ۱۹۱۴ — ۱۹۱۸ عكس از موزة چك اميرال لندن

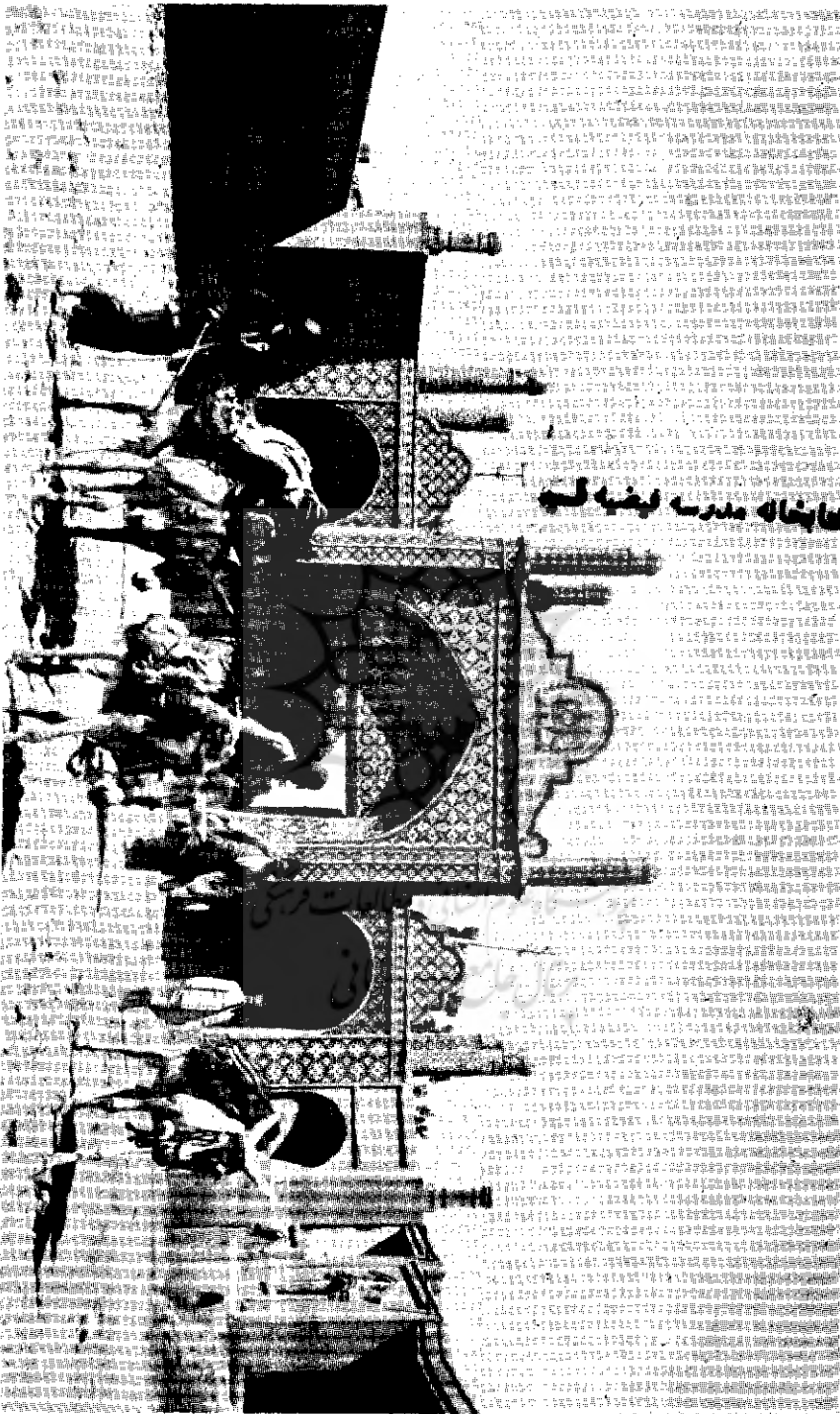


شماره ۵ - بقایائی از دروازه مغلوک (دیماه ۱۳۴۹)



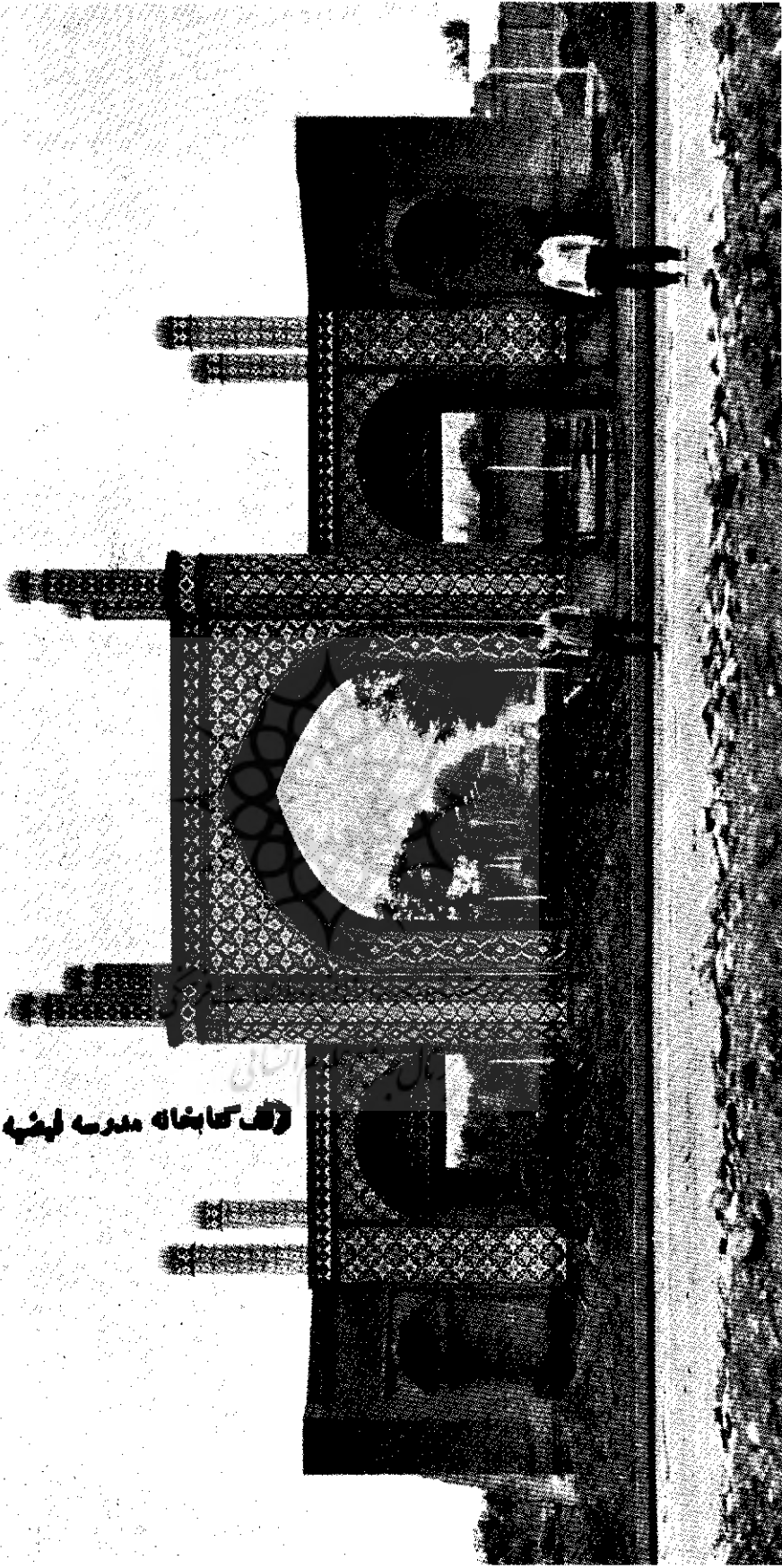
شماره ۶ - پایه دروازه مغلوک و اطاق دروازه بان یا عوارضی (دیماه ۱۳۴۹)
عکس از نویسنده

روفي كافياله مدرسه فضيه لى



شماره ۷ - دروازه تهرآن ۱۹۱۴-۱۹۱۸ عکس از موزه جنگ امپریال لندن

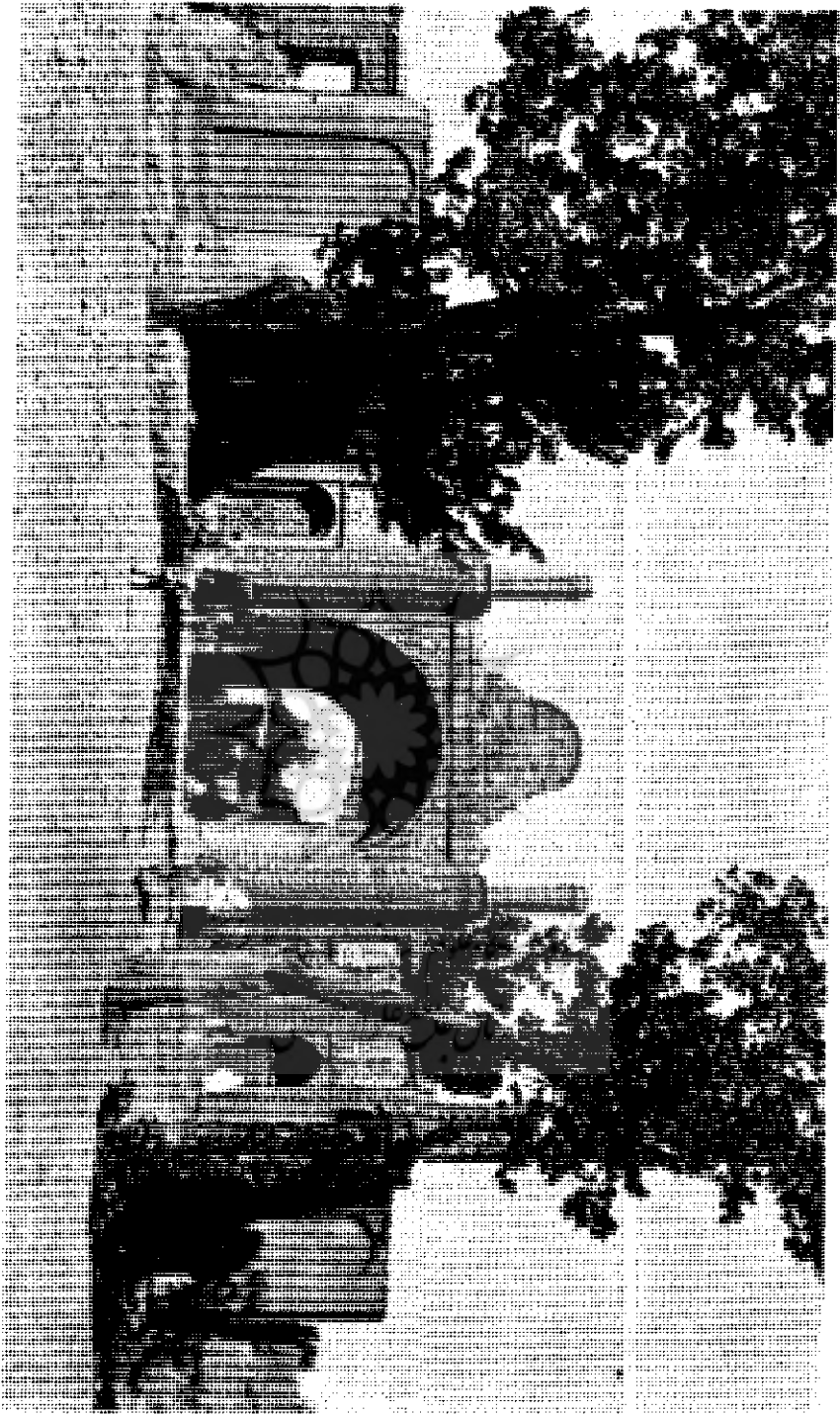
زلف كتابخانه مدرسه لطفه لسم



شماره ۸ - دروازه تهران (عکس از موزه چنگ امیر یال لندن مهرماه ۱۳۴۸ هجری شمسی ۱۹۶۹ میلادی)

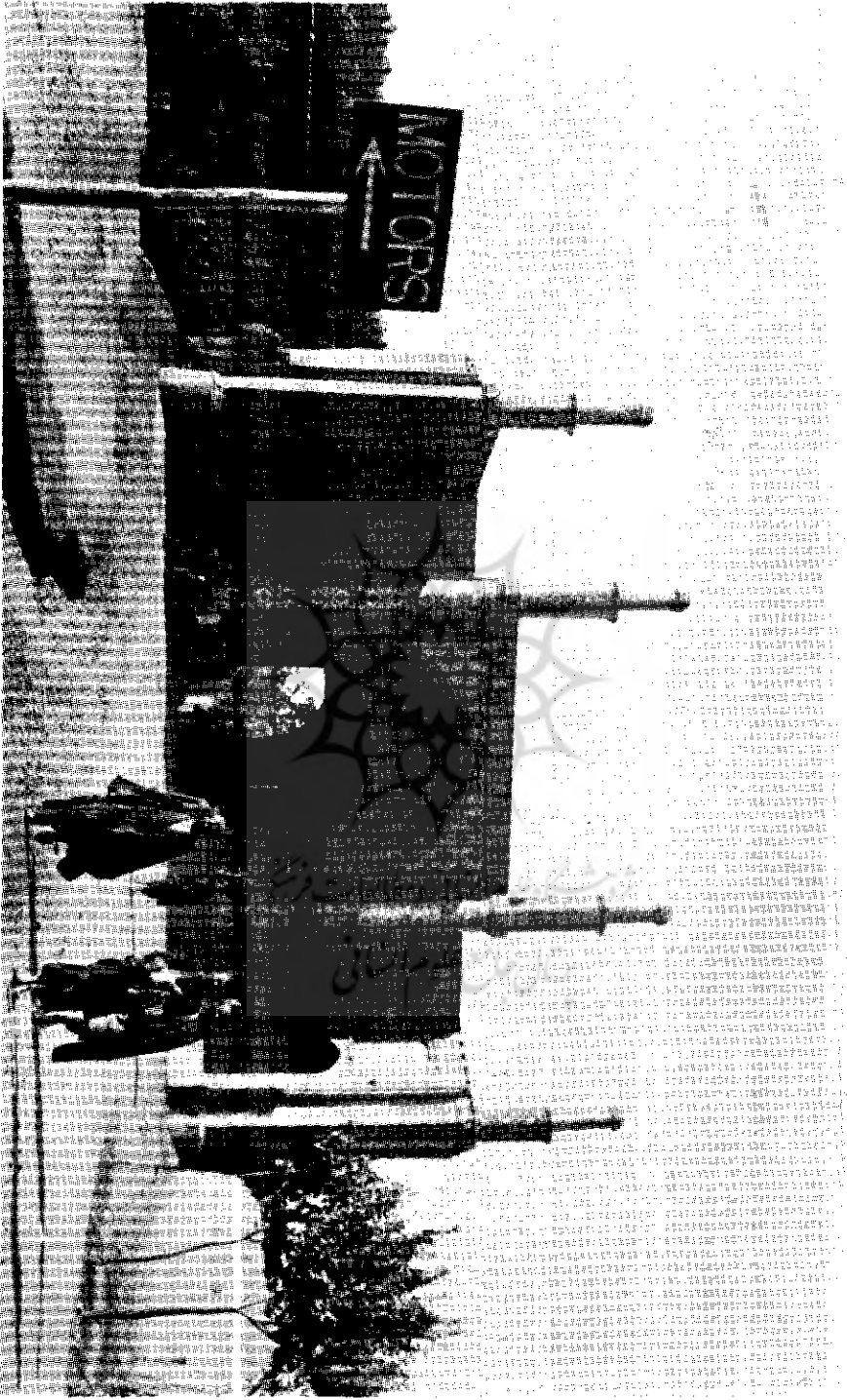


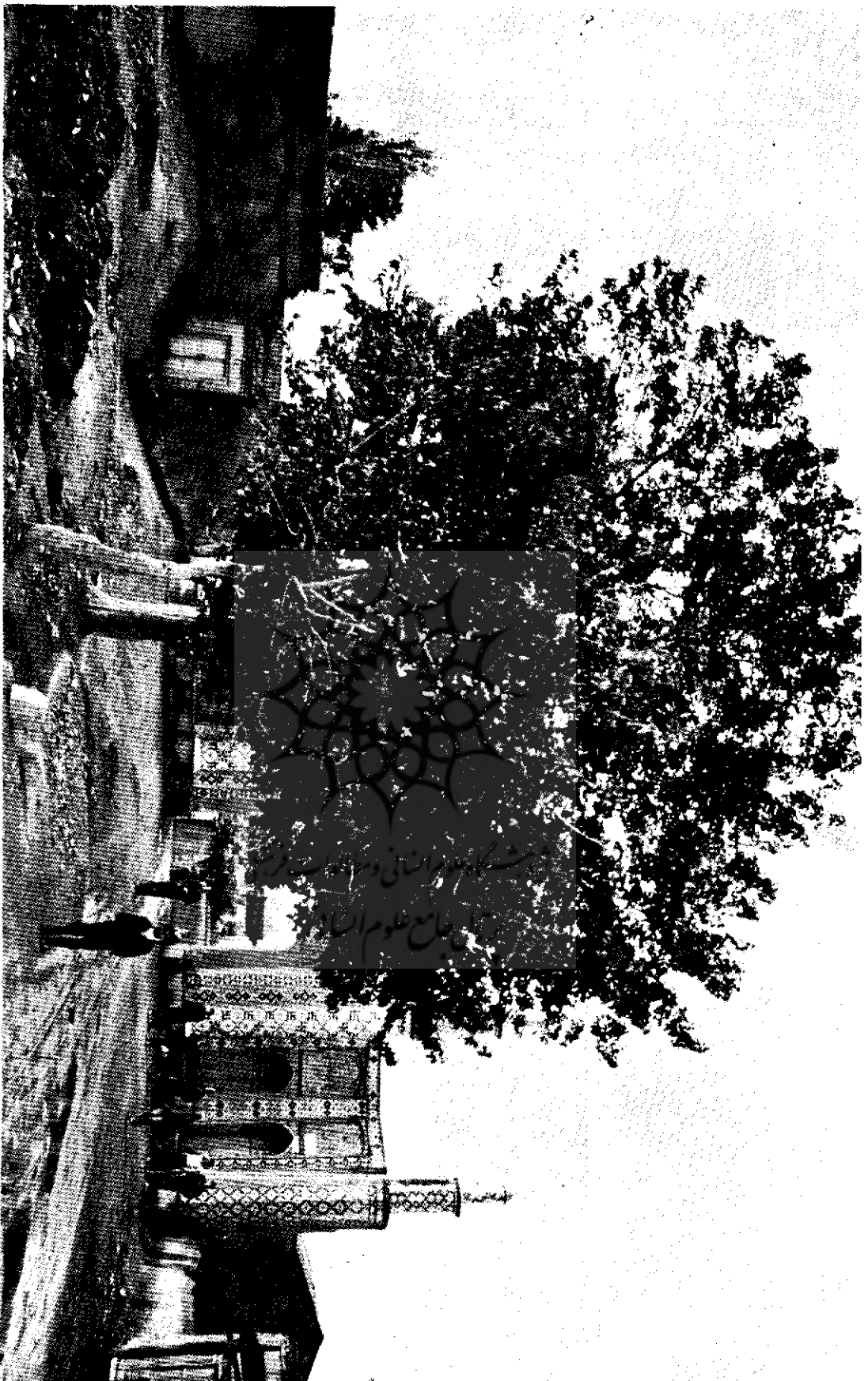
شماره ۹ - دهانه مرکزی دروازه پنجه ریشه ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸
عکس از موزه جنک امپریال لندن



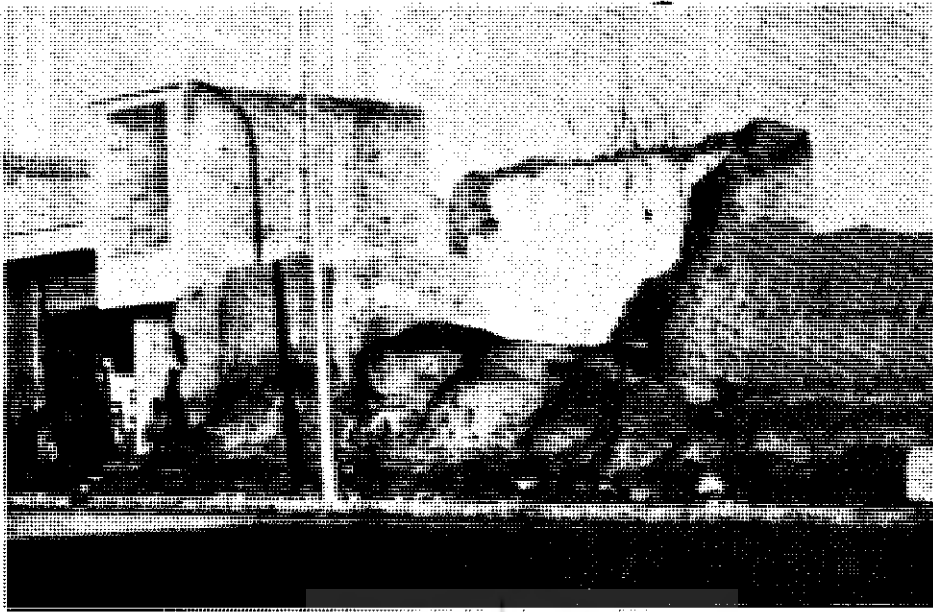
شماره ۱۰ - دروازه پنجه ریشه ۱۹۱۴-۱۹۱۸ (عکس از موزه جنگ امیر پال لندن)

شماره ۱۱ - دووازه راکوشنک (درب گوشک) ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ (عکس از موزه جنگ امپریال لندن)

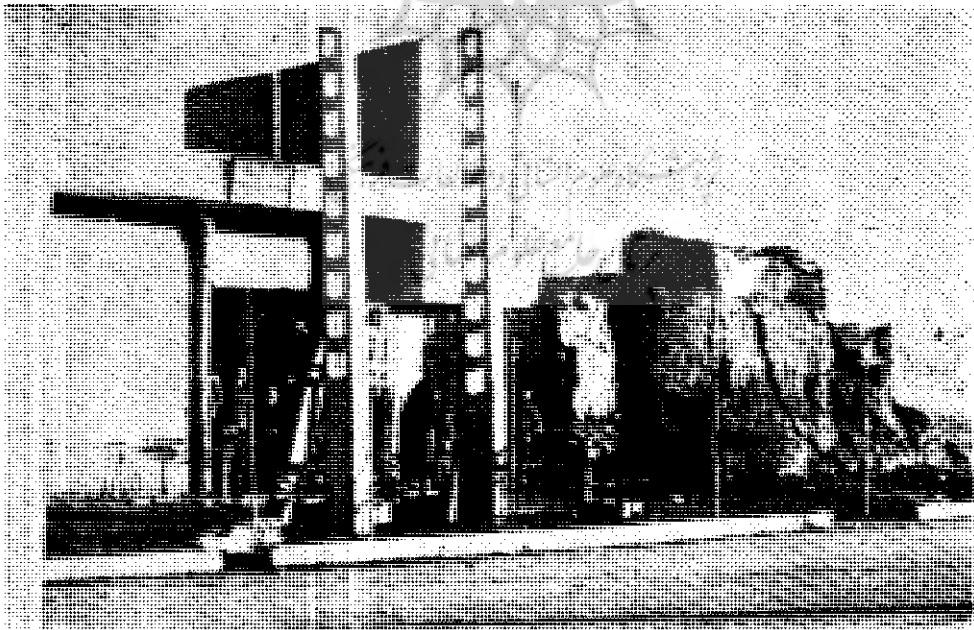




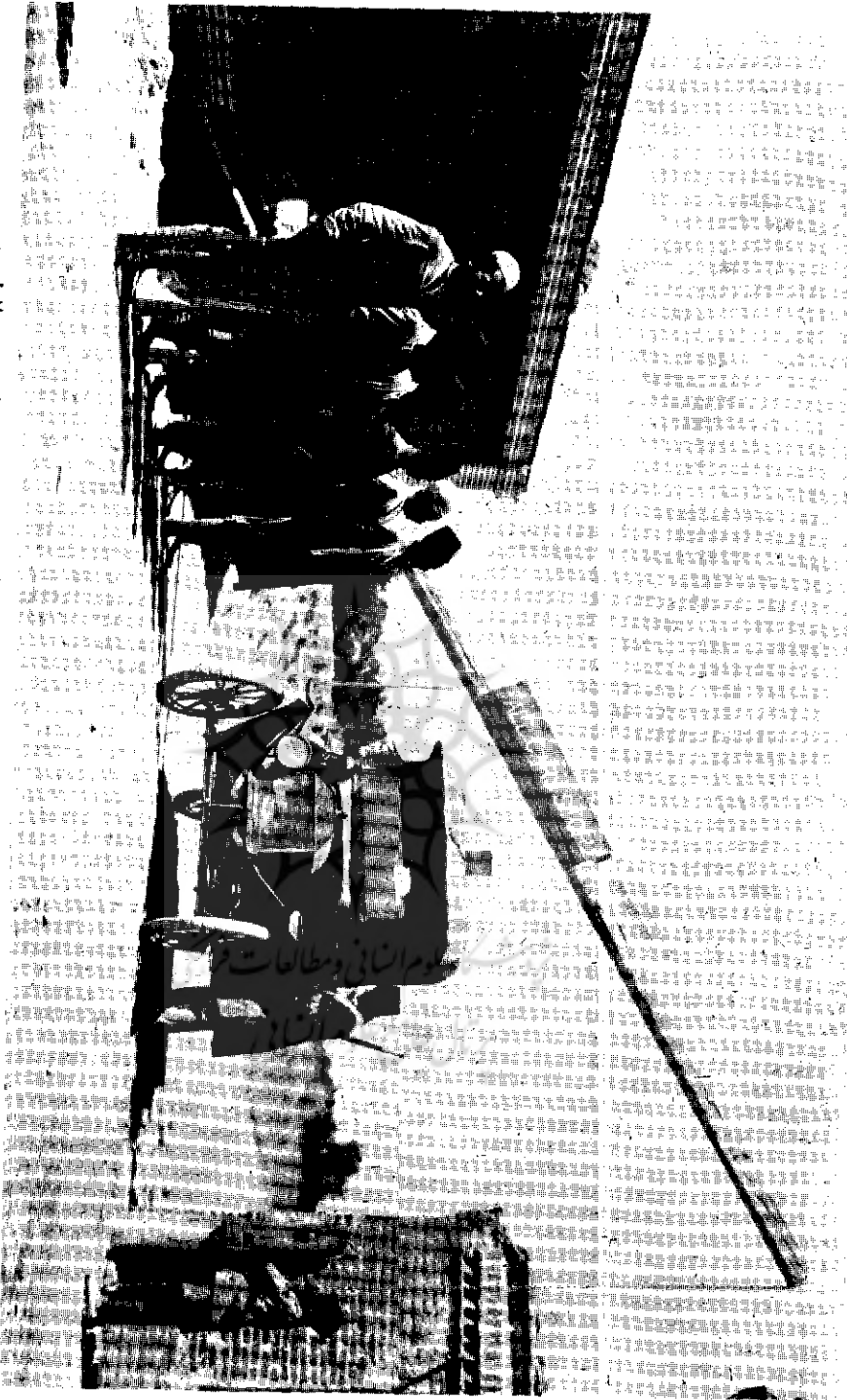
شماره ۱۲ - عکس کنونی دروازه راکوشک میر ماه ۱۳۴۸ - ۱۹۶۹ (عکس انموزه جنگ امیر یال لندن)



شماره ۱۳- بقایای دروازه شیخ آباد که اطاق نواقلی را نشان میدهد دیماه ۱۳۴۹

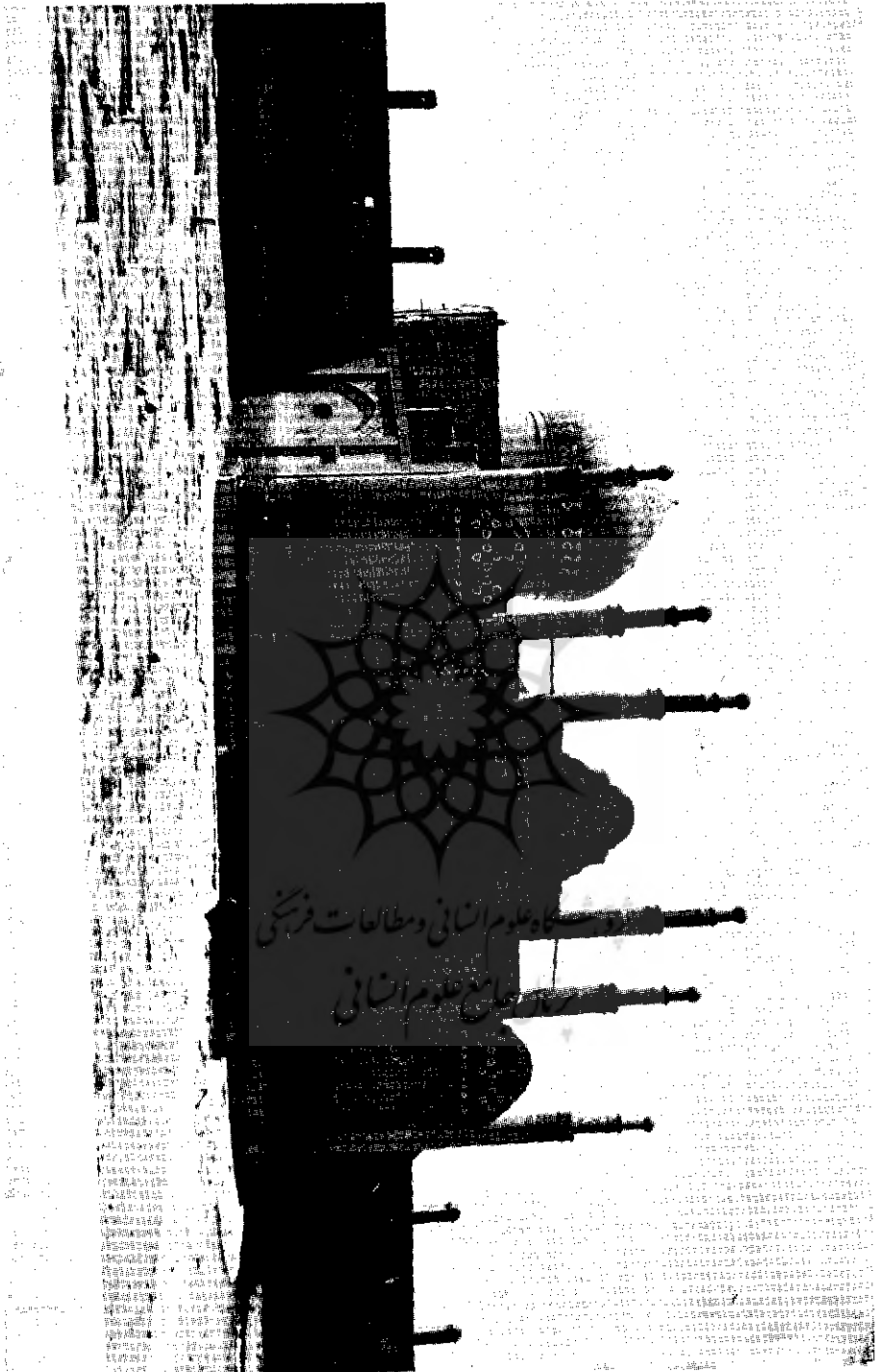


شماره ۱۴- بقایای دروازه شیخ آباد در خیابان سعدی (مقابل منبع آب کنونی) دیماه ۱۳۴۹



شماره ۱۵ — احتمالا دروازه رازی ۱۹۱۴-۱۹۱۸ (عکس از موزه جنک امپریال لندن)

شماره ۱۶ - نمای خارجی شاهزاده حسین ۱۹۱۴-۱۱۸ (عکس از موزه جنگ امپریال لندن)



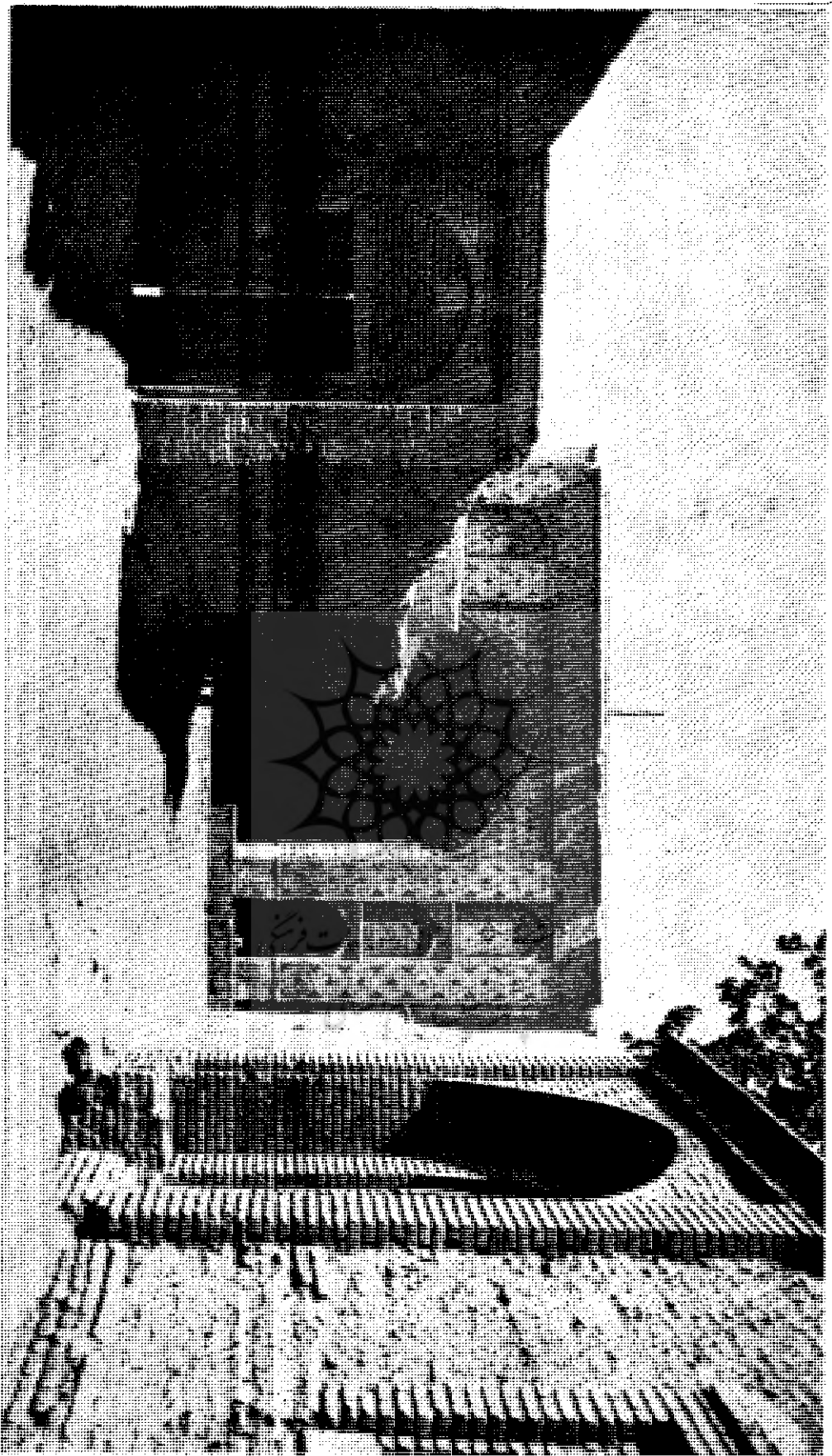
کتابخانه ملی و مخطوطات فرانسه
سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

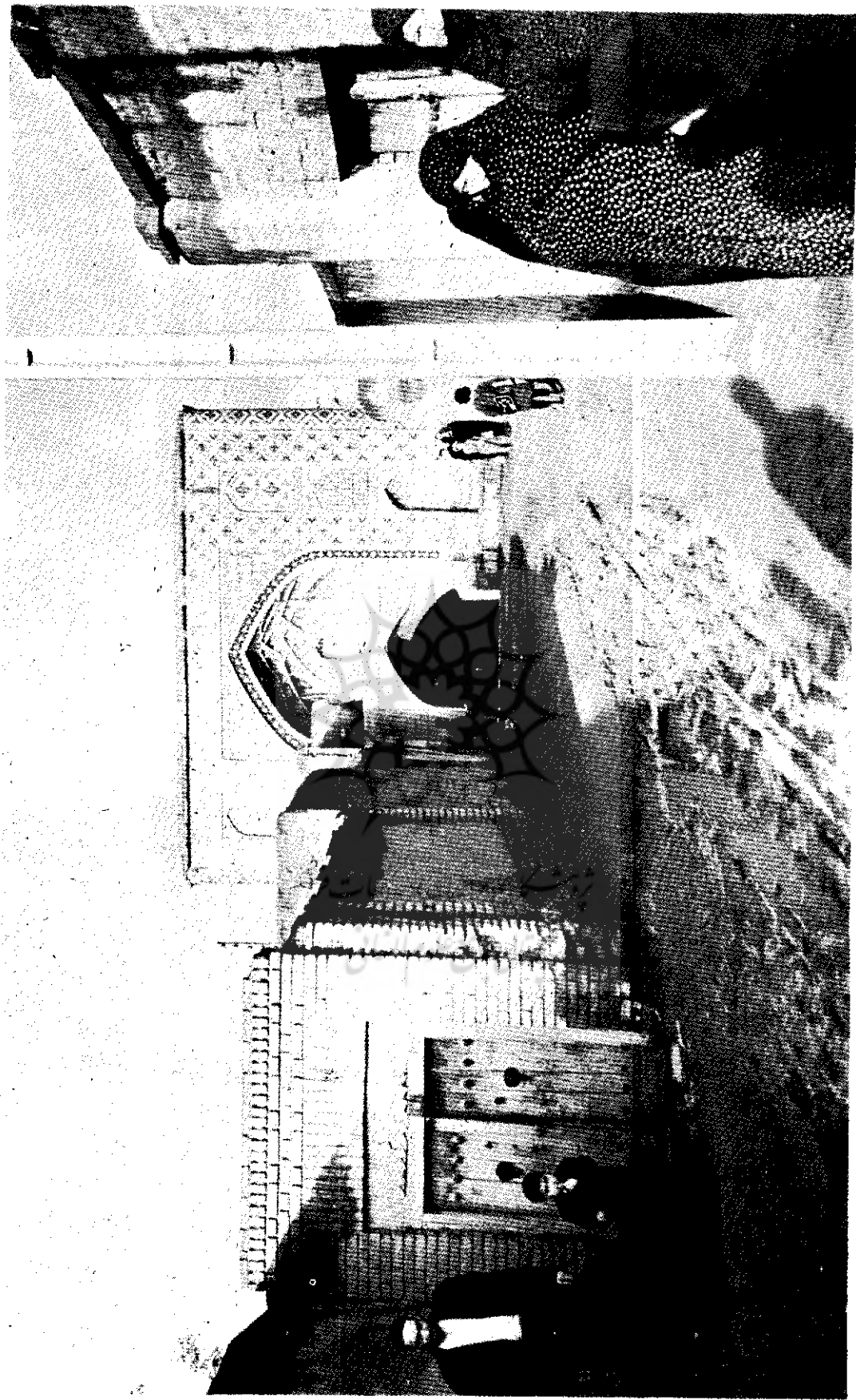
شماره ۱۷ - نمای خارجی شاهزاده حسین (عکس از موزه جنک امیر یال لندن مهر ماه ۱۳۴۸ هجری شمسی - ۱۹۶۹ میلادی)



پیشگامان علم و ادب و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عکس شماره ۱۸ - آبا انبار حاجی کاظم ۱۹۱۴-۱۹۱۸ (عکس از موزه جنگ امپریال لندن)





شماره ۱۹ - آب انبار حاجی کاظم (عکس از موزه جنگ امپریال لندن - مهر ۱۳۴۸ شمسی - ۱۹۶۹ میلادی)



شماره ۲۰ و ۲۱ نمای خارجی در ورودی باغ سالاریه که در امتداد حصار همزمان
با آن ایجاد شده ولی اشکوب دوم آنرا بعداً ساخته اند .